

A MAGYAR KULTURÁLIS FEJLŐDÉS NÉHÁNY ELVI KÉRDÉSÉHEZ

HERMANN ISTVÁN

a) ELLENTMONDÁSOS HAGYOMÁNYOK

Közhely lenne elismételni azt, hogy 1945-ben nem csupán egy velejéig romlott társadalmi rendszer, hanem egy ennek megfelelő kulturális atmoszféra is összeomlott. Ennek bizonyítására kár volna szót vesztegetni, ha ez a régi rendtől örökölt csődtömeg nem határozta volna meg bizonyos értelemben a felszabadulás utáni kulturális fejlődés igen fontos pozitív és negatív jellegzetességeit. Magyarországon a felszabadulásig a kultúra terjesztése az egyházi és állami szervek feladata volt. Érdemes emlékeztetni arra is, hogy az egyház kulturális szerepe — ilyen értelemben — a XX. században már anakronizmus volt és csupán az elmaradottság talaján létezhetett. Továbbá azt is tudomásul kell venni, hogy a különböző magyar egyházak politikailag teljes mértékben hozzásímultak a Horthy-rendszer egész reakciós szövédékhöz, s ennek következtében nem csupán *fideisztikus* alapokon terjesztett kultúra jellemezte az egyházat, hanem ez a fideizmus határozottan reakciós politikai töltetű is volt. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyházakon belül is ne lettek volna kivételek, akár a kultúrát, akár pedig a faszizmus elleni harcot tekintve. Ezek kivételes jellege azonban vitathatatlan.) Az a szituáció tehát, amelyben összekapcsolódott egymással a hazafiság és irredentizmus, a vallásosság és a kultúra, a morál és az ügynevezett valláserkölc, mint uralkodó jellegzetesség határozta meg a kultúrpolitika irányelveit, lényegileg Klebelsberg Kunótól egészen Hóman Bálintig. Mindez — tekintetbe véve egyfelől az ország egyes vidékeinek hallatlan gazdasági elmaradottságát, másfelől azt, hogy az egész politika, konkrétan elsősorban a csendőrség, de a rendőrség is gyanúval szemlélte a baloldali kultúra iránt érdeklődőket — oda vezetett, hogy a felszabadulás után igen nagy feladat hárult a kultúrpolitikára, s például jelentős mértékű analfabetizmussal is meg kellett küzdenie.

Nem akarom most ennek a reakciós politikának az iskolarendszerben, a különböző kiadói vállalkozásokban, a hivatalos, ügynevezett irodalompolitikában tükröződő megnyilvánulásait elemezni, csupán arra a mozzanatra szeretném föl hívni a figyelmet, hogy a Horthy-korszak a maga egészében szinte kaszt-szerűen szervezte meg a különböző kulturális szférákat, s nem utolsósorban annak érdekében, hogy ezáltal már a harmincas években is mindenféle *baloldali egységet* lehetetlenné tegyen. Így a kasztosodás a kulturális élet alapvető régióiban vertikális kasztosodás volt. A haladással rokonszenvező, baloldal felé orientálódó rétegeken belül pedig igen erős horizontális megosztottságot sikerült elérni. Ezt példázza többek között az is, hogy míg az első világháború befejezéséig, illetve a Tanácsköztársaság bukásáig a „Nyugat” tömörítette a

magyar progresszió különböző tendenciáit, addig erre a Horthy-korszakban a „Nyugat” már nem volt képes. A „Nyugat” utódaként pedig a „Magyar Csillag” rendkívül nagy küzdelmet folytatott a baloldali erők újratömörítése érdekében. A magyar haladás erőinek ez a megosztottsága legélesebben a népies—urbánus ellentétben és ennek az ellentétnek szélsőség élezésében jelentkezett. Vagyis a Horthy-rendszer kultúrpolitikája az egymástól elszigetelődő, vertikálisan és horizontálisan atomizált kis kulturális csoportok körülkerítését igyekezett elérni. Ennek fő eszköze az volt, hogy a néptömegeket a klerikális és nacionalista jellegű propaganda segítségével távol tartotta attól, hogy bármelyik kulturális csoport számára tömegbázist nyújtsanak. Innen fakad az a ma már sokak számára érthetetlen, s elméletileg rendkívül problematikus utópisztikus voluntarizmus, amely Németh László e korszakbeli gondolatvilágát jellemezte. Németh ugyanis észrevette azt, hogy az értelmiségnek nincsen tömegbázisa, mert mesterségesen elszigetelték a néptől. Megfordította a kérdést, s felépített egy utópiát, melynek tartalma: az értelmiség feladata e tömegbázis megszerzése „felülről”.

Mindezek azt mutatják, hogy a Horthy-korszak általános kulturális öröksége rendkívül nehéz helyzetbe hozta a felszabadulás utáni magyar kulturális fejlődést. Elvileg éppen az hiányzott nálunk, ami például a francia demokratikus fejlődésben vagy a jugoszláv és más országok fejlődésében megvolt, hogy a progresszió története ne különálló haladó csoportok története legyen, s így ne az egymásnak okozott sebek, hanem a reakciós rendszer által okozott károk álljanak előtérben. Persze a hatalmas méretű háborús pusztulás ráébresztette az embereket a lényegre, mégis a magyar kulturális fejlődés még a mai napig is nehezen heveri ki ennek a politikai megosztottságnak, a világnézeti ellentétek mesterséges, azonban néha sajnos vállalt, fölnagyításának periódusát. Részben ez az elszigeteltség volt az oka annak, hogy a magyar progresszió belül nem csupán az ellentétek domináltak, hanem ezúttal a progresszív gondolatok is igen hézagosan és rétegesen jutottak el a tömegekhez. Más szóval a reakció végeredményben népi bázisától fosztotta meg a magyar kultúrát, s ennek következményeként ebben a kultúrában igen gyorsan szívódtak fel azok a tragikus, pesszimista hangvételű avantgardisztikus elemek, amelyeket a polgári kultúra általában megteremtett. Az ilyen felszívódások természetesen mást jelentettek Szerb Antalnál, mint Németh Lászlónál, de a szellemtörténet vagy az Ortega-féle elmélet különböző, de mégis mély befolyását lépten-nyomon érzékelhetjük. Mindezek alátámasztották annak az életérzésnek és valóságos tapasztalatnak az elmélyülését, amely a valódi tömeghatást nélkülöző kulturális életet általában jellemezte. Így bizonyos értelemben a magyar progresszió is egy sajátos arisztokratikus közegben mozgott, minden demokratikus szándéka ellenére is. Ezért ennek az *arisztokratizmusnak* átörése volt a magyar kultúra egyik legfontosabb felszabadulás utáni feladata.

Elméletileg ebből az a legfontosabb következtetés vonható le, hogy a régi századok úgynevezett aulikus kultúrájától egészen a Horthy-korszak pseudo-aulikus kultúrájáig, valamint — mint láttuk — a progresszív erők megosztásáig, a magyar reakció a kultúrát mint a társadalmi élet specifikus, az élet egészétől elszigetelendő jelenséget kezelte. Mintegy „melléképítménnyé” igyekezett tenni a magyar kultúrát, amelyhez az úri nemzeti „főépítményből” természetesen volt átjárás, és amelynek csak abban az esetben volt és lehetett széles körű társadalmi hatása, ha a főépítményhez alkalmazkodott. Egyébként magát ezt a helyzetet remekül jellemzi Babits Mihály néhány sora:

„Így ért, az asszonyoktól közrevéve,
harmadnap a királyi ház elébe.
Ott már tudták és várták és bevitték
egy nagy terembe, hol arany teríték
mellett heverték a Hatalmasok,
nyüzsgvén köröttük szép rabszolga sok,
és meztelen táncoltak ott a szolgák
vagy karddal egymást ölték, kaszabolták
játéku. Jónást meg egy cifra oszlop
tetejébe tették hogy szónokoljon
és jövendölje végét a világnak.”

A cifra oszlopon prófétálás képe világosan mutatja azt, hogy a reakció, mely szétválasztotta egymástól a népet és a nemzetet, hasonlóképpen szétválasztott egymástól népet és kultúrát. Szükségtelen ezt most egészen szélsőséges példákon is illusztrálni. A felszabadulás utáni időszak nagy feladata tehát az volt, hogy a kultúrát a nemzeti élet vérkeringésébe iktassa, azáltal, hogy mint felépítmény számára megadja a lehetőséget a társadalom egészének áthatására. A Tanácsköztársaság hagyományai ebben a tekintetben teljes mértékben föléleszthetőknek bizonyultak. A régi melléképítmény léte és az új felépítmény megteremtésének küzdelme jellemezte tehát a felszabadulás utáni éveket, s ennek jegyében szüntette meg a népi demokrácia először a vallás és az egyház kulturális befolyásának intézményes alapjait (az iskolák államosítása), a kasztosodást elősegítő tendenciákat (az általános nyolcosztályos népoktatás bevezetése, a különböző származású fiatalok egyenlő tanulási lehetőségeinek részleges biztosítása). S ugyancsak ennek alapján számolta fel azokat az ellentéteket, melyek a kultúra egész területét át- meg áthálózták, s ezek között elsősorban az urbánus – népies ellentétet.

Más szóval a kommunista párt politikája olyan szempontból is demokratikus politika volt, hogy céljául tűzte ki a magyar progresszió egységét, s ennek az egységnek a marxizmus hegemoniája segítségével történő megteremtését. Az újjáépítés egész időszaka végeredményben ezen egység megteremtésének jegyében telt el. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy ennek a megteremtett egységnek, valamint a kultúra valóságos felépítménnyé alakításának megvoltak a maga ellentmondásai.

Ezek az ellentmondások nem csupán abból fakadtak, hogy a demokratikus kultúra rendkívül heterogén és valamikor sok tekintetben egymással szemben álló haladó tendenciák egységét jelentette. Hozzájárult e fejlődés ellentmondásosságához az a rendkívül problematikus tendencia, amelyről az előbb beszéltünk, és amely a magyar progresszió ideológiájába — mint egy szituáció érthető következménye — beszivárgott és nemcsak beszivárgott, hanem makacsul meg is rögződött. Ez pedig éppen az a szemlélet volt, amellyel ez a progresszió valahogyan indokolni tudta vagy indokolhatta a maga *viszonylagos hatástalanságát*, azt hogy folyóiratait viszonylag kevesen olvasták, hogy nem tudta felvenni minden területen hatásosan a harcot a reakció nacionalista, antiszemita, irredenta stb. tendenciáival. Ezt részben indokolta, hogy különböző — a maguk születési helyén esetleg más szerepet játszó — avantgard elméletek vagy éppen irracionális filozófiai tendenciák hatottak a magyar polgári haladás egyes képviselőire. Ezek az elméletek az adott összefüggésben gátolták a magyar kultúra valóságos felépítménnyé válását, még akkor is, ha jó

szándékuk néha nyilvánvaló volt. Így történt meg az, hogy a magyar sajtó olyan progresszív képviselői, mint pl. Zsolt Béla, úgy látták, hogy csupán a saját liberális vagy radikális polgári felfogásuk felelhet meg a demokratikus fejlődésnek és tagadták annak a lehetőségét, hogy a magyar progresszió más, ugyancsak helyenként irracionalisztikus beütésekkel jellemezhető képviselői a progresszió táborába tartozhatnak. Ezért ezek a makacs és visszatérő öngigazoló igények a különböző csoportokat és a különböző értékes egyéniségeket is olyan polémiákba kergették, melyekben szerepük ellentmondásossá vált, s éppen a kívánatos egység létrejöttét késeleltette, nehezítette. Például az a vélemény, hogy Szerb Antal munkássága reprezentálja a progresszió igazi útját, nemcsak azért volt hibás, mert Szerb oeuvre-je — alapvető progresszív szándékai és valóságos teljesítménye ellenére is — problematikus, hanem főként azért, mert ebben az összefüggésben a Szerb Antal-i, szélesebb tömegeket megragadni elvileg nem képes tendencia a kulturális haladás táborának egységével, valamint a kultúra valóságos hatékonyságának megteremtésével szembenállott. Ez az ellentmondás-sorozat hozta létre azt, hogy például a negyvenöt utáni időszak Kassák Lajos vezette „Kortárs” című folyóirat is a támadások pergőtűzébe került, s hasonlóképpen ilyen mozzanatok tették szükségyszerűvé a kommunista írók Németh Lászlóval folytatott vitáit is.

b) HARC A VALÓSÁGOS KULTURÁLIS FELÉPÍTMÉNY MEGTEREMTÉSÉÉRT

A valóságos kulturális felépítmény megteremtése volt tehát a cél és ennek első lépéseként sikerült formálisan megvalósítani azokat az alapvető kulturális célkitűzéseket, melyek még a polgári demokratizmus célkitűzései voltak. Joggal lehetett a kulturális forradalom *megindulásáról* beszélni, hiszen a felszabadulást követő néhány évben a kultúra sokkal szélesebb rétegekhez jutott el, mint addig bármikor, az analfabetizmus fél évtized alatt lényegében folszámolódott, az egyház kulturális befolyása és morális-kulturális monopóliuma megszűnt, s a magyar progresszió jó része az egység felé tartott. Ennek ellenére már közvetlenül a felszabadulás utáni korszak számos olyan ellentmondást is szült, mely a későbbiekben igen komoly hatást gyakorolt.

Az első ilyen ellentmondás a kulturális felépítmény kialakításának az az ellentmondása volt, mely a magyar demokrácia — akkor Lukács kifejezésével így jelölték a fogalmat — nem formális, hanem *tartalmi demokrácia* voltából fakadt. Valójában ez a demokrácia antifasiszta plebejus diktatúraként indult, azonban ennek a plebejus diktatúrának történelmi szükségszerűsége mellett feltétlen problémája volt, hogy a diktatúra eszközei átterjedtek a kulturális területre is. S ez helyes volt abban az értelemben, amennyiben a kulturális területen antifeudális és antifasiszta diktatúra valósult meg, de ugyanez a módszer helyenként a magyar progresszió egyes orgánumait is érintette. Így olyan viták, amelyeket le kellett volna folytatni például az absztrakt művészet egyes képviselőivel, amelyeket feltétlenül végig kellett volna vinni Kassákkal, az Új hold körével, amiatt szakadtak meg, mert azok a fórumok, folyóiratok, melyek szócsóként rendelkezésükre állottak, fokozatosan elvesztették anyagi alapjaikat és megszűntek. Nagyon nehéz itt elválasztani azt, hogy az anyagi alapok (pártok, intézmények támogatásai) szűntek-e meg, vagy pedig ezeket az anyagi alapokat egyszerűen elvették a különböző polgári vagy népies műhelyektől. Mindenesetre az igazság az, hogy a viták idő előtt megszakadtak. Mindez összefüggött azzal is, hogy módszertanilag a kommunista írók, kritiku-

sok, noha számos kérdésben eddig soha nemlátottan mély elemzését adták a magyar irodalom és kultúra problémáinak (Révai József Kölcsey és Ady elemzései ekkor jelentek meg; Lukács György „Százéves Toldi” című tanulmánya, valamint az ekkor ismertté vált régebbi tanulmányai), ugyanezt az árnyalt analízist egyáltalában nem vagy csak részlegesen alkalmazták a vitapartnerekkel kapcsolatban.

Mindjárt egy példát is szeretnék ebben a vonatkozásban említeni. A felszabadulás után közvetlenül következő időszakban egyáltalán nem volt szó a kommunista irodalompolitikában arról, hogy Németh Lászlót elhallgattassák. Lukács egyik 1946-os cikkében így írt: „Vitán felül áll, hogy Németh László tehetséges író. Senkinek sincs joga arra, hogy írói megszólalása elé akadályokat gördítsen. Mi, kommunisták tesszük ezt a legkevésbé. Ha elvtársam és barátom, Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója darabot kért Németh Lászlótól, úgy ez a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy hogyan viszonyulunk mi Németh László írói megszólalásához.” (Lukács György: „Magyar irodalom — magyar kultúra”, Budapest 1970, 340.) Seddig minden rendben is volna, csakhogy ezután Lukács a következőképpen ír: „Ámde Németh László nemcsak egyszerűen tehetséges író, hanem egyúttal a ‚harmadik út’, a ‚minőségi szocializmus’, a ‚mély-magyar, híg-magyar’ elmélet stb. kigondolója. Olyan ideológiáké, amelyek ha történetesen tömegbefolyásra tettek volna szert, múlhatatlanul fálnak vitték volna a magyar népet; olyan ideológiáké, amelyek ma, amennyiben még élnek az emberek érzéseiben és gondolataiban, akadályai annak, hogy azok az új demokrácia fenntartás nélküli híveivé váljanak. Ezek ellen az elméletek ellen múlhatatlanul szükséges a legélesebb ideológiai harc, az egész vonalon, a szellemi élet minden eszközével.” (Uo. 340—341.) Az, hogy Lukács itt mind elméletileg jogosultan, mind pedig az előbb említett gyakorlati problémából következően helyesen hívja fel a figyelmet Németh elméleteinek szellemtörténeti és irracionalista jellegére, vitathatatlan. De az is bizonyos, hogy a problematikus elméletek valóságos társadalmi funkcióinak árnyalt tárgyalása ebben az időszakban még legtöbbször hiányzott és így sokkal inkább deklaratív erővel hatottak Lukács megállapításai, mintsem valóban meggyőző erejűek lettek volna. Éppen azért idéztem Lukácsot ebben a vonatkozásban, mert nála kapjuk meg e korszak talán legárnyaltabb elemzését. Mégis még Lukács fejtegetései mögött sincs a vitában az a tudományos fedezet, ami például Lenin ideológiai vitáit jellemezte. A helyzetet történelmileg értékelő olvasó számára világos, hogy rendkívül szigorú követelmény lenne, ha minden vita lefolytatását és tudományos megalapozását számon kérnénk. Erre az akkori fejlődésben objektív lehetőség sem volt. Oly sok elméleti kérdéssel kellett megküzdeni, hogy pusztán töredéküket lehetett elemezni. A problematikus mag tehát a szituációban rejtett, de a következmények elemzése kedvéért ezt az ellentmondást mégis ki kellett emelnünk.

Ezzel a jelenséggel párhuzamosan érezhető volt egy másik, a korszak kulturális fejlődését nagymértékben befolyásoló tendencia is. Minden nagyobb történelmi korszak és történelmi változás meg akarja teremteni a maga sajátos írógárdáját. Ez a törekvés nem került el a felszabadulás utáni kultúrpolitikát sem és így olyan — különben értékes — régi írókat és művészeket igyekezett a magyar kultúra élvonalába állítani, akik addig baloldali meggyőződésük miatt nem szerepelhettek. Így került a magyar kultúra és a magyar irodalom szempontjából igen jelentős *átértékelésekre* is sor, s többek között „futtatták” Déry Tibort, Zelk Zoltánt. A későbbiekről kiderült, hogy itt valóban jelentős

művészekről volt szó (nem úgy, mint a 49 utáni időszakban, amikor néhány tehetséges művész mellett hasonló szerepet játszottak Kuczka, Acél Tamás, Nagy Sándor stb.), azonban az erőltetetten dicsérő kritikai fogadtatások a kritika tekintélyét aláásták.

Nem lesz fölösleges még egy példát idézni, mely ezúttal Vas István költészete kapcsán merül fel Lukácsnál. Miután közli Vas István egyik versét, így ír: „Tehát nem minden tudatosság hatékony, illetve nem mindig hatékony. A magatartás problematikájának legvilágosabb önszemlélete sem biztosítéka az újjászületésnek, még akkor sem, ha annak érzelmi alapjai, élménybeli előfeltételei szintén jelentkeztek. A morálfilozófia régóta tisztában van az így létrejövő lelki szerkezetekkel. A nagy középkori misztikus, Meister Eckhart egy prédikációjában találó megkülönböztetést tesz rendes és rendetlen bűnbánat (ordentliche und unordentliche Reue) között. Az első az, amelyből a magatartás gyökeres átalakulása csakugyan bekövetkezik, a második, amelyben a meglevő teljes önismeret ellenére az ember lényegében minden a régi helyén marad. Dosztojevszkij világának sokszor vad káosza ebből a morális ‚rendetlenségből‘ fakad.

Honnan most már az a ‚rendetlenség‘, amelyet sok kitűnő ember — keserves, őszinte nekilendülései, könyörtelen önkritikája ellenére — leküzdhetetlen végzetként él át? A lét (a társadalmi lét) győzelme ez a tudat felett. A tudat rávilágít a-problematikára, a magatartás tragikus tarthatatlanságára, de a lét spontaneitása... újra meg újra visszahúzza az embert oda, ahonnan kiindult... De mivel az önkritika ellenére, a benne felébredő egészséges és — következetes magatartás esetén — gyógyulást hozó gyűlölethullám ellenére, mint földobott kő, mégis mindig a magányos Én világába esik vissza, idegenül kell hogy álljon a készülő új világgal szemben.” (Uo. 453.)

S megint teljesen igaz van Lukácsnak akkor, mikor Vas István saját humanista gondolataiban való kételkedését és e gondolatok érvényességének megkérdőjelezését helytelennek tartja. Azonban az énbe visszazuhanó költő problémája sokkal mélyebb annál, mintsem hogy olyan módon írjuk le, amely azután kiindulópontjává vált Vas István és bármely más hasonló — ma úgy mondanánk: egzisztencialisztikus — költői kérdésfelvetés ab ovo elutasításának. A következményekért persze Lukács közvetlenül egyáltalán nem felelős, ezek részben a történelem logikájából, részben az ő gondolatainak vulgarizálásából következtek. A lényeg azonban, hogy magának a problematikának elvi összeegyeztethetatlensége a magyar demokratikus fejlődéssel korántsem zárhatta volna ki minden szempontból ennek a *problematikának megértését, átélését és meghaladását*.

A felgyülemelő ellentmondások szükségszerűvé tették azt, hogy elsősorban a liberális demokratikus érzelmű tudósok, valamint írók közül egyesek az emigrációt válasszák (Szent-Györgyi Alberttől Márai Sándorig), mások az ellentmondások következtében a belső emigráció valamely formáját válasszák (ide tartozott Vas István és Németh László is), viszont ismét mások éppen azért, mert részben el akarták határolni magukat az emigránsoktól, részben pedig más okok következtében csatlakoztak — noha nem fenntartás nélkül — a népi demokratikus kultúrpolitika előbb bemutatott fő áramlatához. A legfőbb oka ennek az volt, hogy az említett problematikus módszerek ellenére a kommunista kultúrpolitika több tekintetben meggyőzővé vált és biztosította a maga hegemóniáját. Elsősorban azért, mert valóban sikerült a kultúrából egyfajta külsődleges melléképitmény helyett valóságos, a *nemzeti életbe beleyülő felépítményt* teremtenie. Másrészt, mert megvalósított olyan célokat, melyek a pol-

gári demokratikus értelmiség helyeslésével, egyetértésével találkozottak, rombolta tehát a kulturális rétegzettség válaszfalait. Végül, de nem utolsósorban, a kommunista kultúrpolitika képviselői olyan magas szellemi színvonalat reprezentáltak, amelyhez hasonló a magyar kultúrpolitikában történelmileg nem lehetett találni. S ez elsősorban Lukácsra és Révaira, valamint Horváth Mártonra is vonatkozik. Különösen nagy tekintélyt szereztek az említettek számára azok a tanulmányok, melyek a magyar múlt demokratikus hagyományainak reális értékelését és elemzését első ízben nyújtották, s tudományos szempontból alapjában mindazt meghaladták, amit e téren a múltban a magyar fejlődés létrehozott.

c) A KOMMUNISTA HAGYOMÁNY

Az eddigi logikai vonalvezetés alapján mi sem lett volna természetesebb, mint az, hogy a kommunista kultúrpolitika már ebben az időszakban erőteljesen támaszkodjon a magyar nemzeti hagyománytól elválaszthatatlan magyar kommunista hagyományra is. Ez azonban nem történt meg. Nem arról van szó, mintha József Attila vagy Bálint György nevét nem ejtették volna ki ebben az időszakban, hiszen Lukács György József Attila tanulmánya („Pártköltészet” címen), valamint Horváth Márton elemzése az „Eszmélet” című József Attila költeményről már ebben az időszakban napvilágot láttak. Azonban a Földes Ferencek, Bálint Györgyök, József Attilák legfeljebb marginálisan szerepeltek ennek a kultúrpolitikának irányvonalában. Az ok rendkívül mélyenfekvő, s ezért ezzel néhány szóban külön foglalkoznunk kell. Azok a kommunisták, akik szerepet játszottak a felszabadulás utáni irodalomban, természetesen más helyzetben voltak (Illés Béla, Gergely Sándor), azonban a magyar képzőművészet Derkovits Gyula-i Dési-Huber-i hagyományai éppen úgy nem kerültek előtérbe, mint ahogyan József Attila is legfeljebb a magyar hagyomány egy *részmozzanataként* jelent meg. Ez annál is inkább meglepő, mert Radnóti utolsó versei ekkor kerültek nyilvánosságra, s leírhatatlanul nagy hatást gyakoroltak. Radnótinak ezt a korszakát, s különösen e korszak hangvételt József Attila nélkül megérteni lehetetlen. De ugyanígy nem került megfelelő értékelésre Bartók Béla zenei zsenialitása sem.

A probléma mélyén valóban a népi demokrácia s ezzel együtt a népfrontpolitika felfogásmódja rejlik. A harmincas években Lunacsarszkij kezdeményezésére elsősorban Lukács és Lifsic indították meg azt a munkát, amely Marx, Engels és Lenin irodalmi, esztétikai nézeteinek rekonstruálására irányult. Ez a rekonstrukció, mely összhangban állt a szovjet fejlődés szükségleteivel, azt mutatta: a *marxizmus klasszikusai* a kulturális élet egész vonalán a következőes *nép-kultúra fejlesztése és a realista művészeti megoldások mellett álltak*. A szovjet fejlődésben ez a kutatás a klasszikusok gondolatai segítségével alátámasztotta az egységes nemzeti kultúra megteremtésére irányuló munkálatokat, melynek jelképévé vált a szovjet írószövetség megalakulása és 1934-es kongresszusa. A fejlődésnek azonban ez csupán az egyik oldala volt. Ezzel párhuzamosan — részben Lukács 1928-as „Blum-téziseiből” kiindulva — a népfrontpolitika mint az antifasiszta politika fő jellegzetessége egyre inkább előtérbe nyomult. Később az Internacionálé VII. kongresszusa ezt a politikát a maga teljes szélességében dolgozta ki.

Így állt elő az a szituáció, hogy a népfrontpolitika már Szovjetunióban kidolgozott kulturális vetülete a következőket jelentette: elsősorban el kell vetni

azt az elméletet, mely szerint a polgárságon belül nincsenek éles ellentétek, mely szerint tehát a polgárság a maga egészében reakciós tömböt képezne mind történeti fejlődésében, mind pedig konkrétan. Az igazság az ellenkezője. A polgárság igen korán a *citoyen- és burzsoá polgárságra* oszlott és a citoyen-pátosz az antifasiszta népfront körülményei között feléleszthető és eredményesen állítható szembe a valóban dekadenssé vált burzsoáziával. Ebből ismét konzekvensen ered az a gondolat, hogy a nagy polgári irodalom hagyományai objektíve a népfrontpolitika szövetségesei és e szövetség felújítható a citoyen-pátosszal telített modern realista irodalom (Thomas Mann, Martin du Gard stb.) esetében. Ismét logikusan a polgárság nagy vívmányának tekintette ez a felfogás a művészeti *realizmus* mellett a racionalizmust. A nem-realista irányokat s azok irracionalisztikus filozófiai alapjait élesen elutasította.

Nagyon világosan rajzolódik ki történelmileg az, hogy a népfrontpolitikának eme koncepciója mennyire összefűződött azzal az elméleti átlátással, mely megkérdőjelezte a polgárság monolitikán egységes reakciós dekadens voltát és ennek helyére a citoyen – burzsoá ellentétet állította. Lukács és Lifsic elgondolása – minden támadás és vita ellenére – végső soron legalábbis elismert felfogás volt a Szovjetunióban egészen a szovjet – német meg nem támadási szerződésig. Ez az önmagában véve világtörténelmileg helyes lépés elméleti reflexében és néhány gyakorlati következményében fontos eredményeket is megkérdőjelezett. A jelen problémát tekintve a szerződés elméleti reflexe (nyilvánvalóan torz és szükségszerű taktikai lépések által meghatározott reflexe) az volt, hogy a polgárság egésze (ld. Chamberlain politikája) akár polgári demokratikus, akár pedig fasiszta módszerekkel operál, végső soron a haladás ellensége. A szocializmus számára viszonylag közömbös: fasizmusról vagy a Daladier – Pétain vonalon politizáló francia polgárságról van-e szó, s ennek látszólagos bizonyítéka az, hogy a müncheni Daladier politika készítette elő a talajt Pétain számára is. Ennek a látszatnak elfogadása eredményezte azt, hogy a népfrontpolitika imént említett felfogását képviselő Lukács – Lifsic elgondolások a támadások pergőtüzébe kerültek, s reprezentatív orgánunk, a „Literaturnij Krityik” megszűnt. Az történt tehát, hogy a konkrét analízis módszertana háttérbe szorult, s ugyanakkor helyettesítődött a politikának közvetlenül alárendelt – s ennek következtében nem kellőképpen differenciált – ítéletekkel. A háború *antifasiszta* harca azonban ismét aktuálissá tette a citoyen és burzsoá ellentétbe állítását és a felszabadulás után – egészen a hidegháború tényének tudatos felismeréséig – ez a politika ismét központi jelentőségre tett szert. A hidegháború újra csak azt látszott mutatni, hogy a burzsoázia egységesen reakciós tömb és így 1949-ben többek között a Lukács-vita is arra irányult: a burzsoá – citoyen megkülönböztetés létjogosultságát meg kell kérdőjelezni.

Azonban még a 45 – 49-ig terjedő periódusnál vagyunk. Ebben a korszakban lényegileg a népfrontpolitika citoyen-szövetség jegyében való értelmezése uralkodik. A tempó-kérdés rendkívül lényeges itt, valamint az, hogy miképpen fordítjuk le a népfrontpolitikát a magyar kultúra konkrét történeti kérdéseire. A citoyen-szövetség elgondolásnak megfelelően a *magyar nemzeti szabadságharcok és azok kulturális vetületei* kerültek az érdeklődés középpontjába. Így jött létre egy rendkívül mély és a népfrontpolitika szempontjából használható reformkor-értékelés, a szabadságharc citoyen-pátoszának felelevenítése. Ez a gondolatmenet tovább is magába fogadta Ady Endre költészetének leglényegesebb elemeit, s azon túl pedig a népies mozgalom balszárnyának legbecsülete-

sebb indítékait. Ami kimaradt belőle — s itt térünk vissza eredeti problémánkhoz — a magyar kommunista kulturális hagyomány volt. Az elgondolás mélyén valószínűleg az rejlett, hogy a *plebejus demokrácia* megteremtése idején *nem kell még a szocialista realizmusról* beszélni. A kommunista költészet, publicisztika, pedagógia, festészet stb. már a szocialista realizmus igen fontos jegyeit mutatta, és a tempót a kommunista kultúrpolitika, úgy látszik, nagyon mérsékelten igyekezett tartani. A tempó-kérdés azonban csupán vetülete egy ennél fontosabb problémának. Már fejtegetéseink elején említettük hogy a *Horthy-korszak* úgynevezett kultúrpolitikája a kultúrát olyan *melléképtémmé* tette, mely csupán vékony szálaikon függött össze a valóságos társadalmi élettel. A háború közeledte, majd a háborús korszak azonban e téren némi módosítást eredményezett: bizonyos áttörések immár, ha ugyan korlátozottan is, lehetővé váltak. Így például a népies mozgalom reprezentálta ezt az áttörést, amennyiben, különösen fiatal értelmiségi körökben bizonyos tömegbázisa volt. A sajtó és a különböző kulturális intézmények működésében, vitáiban ennek a tömegbázisnak (bármilyen vékony tömegbázis is volt ez) megléte érzékelhető volt. Viszont az a *tömegbázis*, amely a különböző szakszervezetekben, valamint irodalmi társaságokban, szavalóesteken (Vasas Szakszervezet, Vajda János Társaság, Gobbi-esték stb.) József Attila költészete révén kialakult, érthető módon sokkal kevésbé jelződött a Horthy-korszak sajtó- és folyóirat vitáiban. Így főként azok a kultúrpolitikusok, írók, akik a Szovjetunióban éltek, nem élték át ennek a — szintén nem széles — tömegbázisnak alakulását. Így Lukács — különben József Attilát elsősorban példaként felhasználó — „Pártköltészet” c. cikke találkozott ezzel a tendenciával. S nem véletlen, hogy éppen ennek a tömegbázisnak alakulását kísérő Horváth Márton foglalkozott ebben az időszakban konkrétan József Attila költészetével. De több nem történt. Egyszerre volt szó tehát egy már érzékelhető tömegbázis fel nem ismeréséről és annak a kultúrának a kereséséről, melynek mégiscsak van tömegbázisa.

Ezzel azonban a kommunista hagyomány viszonylagos háttérbe szorulásának döntő okát még nem érintettük. József Attila, Derkovits és a többiek egy olyan fejlődés után jelentek meg, mely fejlődésnek a fordulópontját Ady Endre költészete jelentette. Ady költészete modern módon fogalmazza meg a Petőfi hagyományokat, s ugyanakkor ezeknek a hagyományoknak konkrét lehetőségeivel bírkózik a XX. századi polgári lét körülményei között. Az Ady két lelke terminus, ahol ezt az ellentmondást Révai megragadja, világosan érzékelteti, hogy számára Ady annyiban rokonszenves, amennyiben a magyar forradalmiság, a 48 hagyományait tudja továbbfejleszteni és ezek jegyében belső harcot vív a modern polgári problematikával. Ami azonban a modern polgári problematikát magát illeti, itt Ady már nem tartozik azok közé a hagyományok közé, melyeket Révai továbbfejlesztendőnek tart. Nem véletlen, hogy Révai Ady-tanulmánya a harmincas években a citoyen-szövetség gondolatát meghirdető népfrontpolitikai elképzelés nyomán született meg, és e tanulmány gondolatai teljes mértékben érvényesültek a 45 és 49 közötti kultúrpolitikában is. Nos, a kommunista költők és művészek, akik a Horthy-korszak idején működtek, már alapélményként élték át ezt a személyiséget kínzóan és gyötrően átható *polgári problematikát*. S nem szabad ezt leszűkíteni arra, hogy Derkovitsnál például a kubisztikus hatások éppen úgy félreismerhetetlenek, mint ahogy József Attilánál a szürrealista beütések. Ez a kérdésnek csupán formai oldala. Éppen ezeket a befolyásokat csak abból lehet megérteni, hogy a kommunista művészet, tehát a magyar szocialista realizmus

első nagy korszaka éppen a *személyiség polgári eltorzításának és torzulásának problémáival vívódik, s ezen a nyomon érkezik el a forradalmisághoz, és elevenítheti fel a 48-as hagyományokat.*

A valóságos helyzet tehát az, hogy a kommunista művészet belső problematikájában nem volt elszigetelhető a modern egyén, mégpedig a polgári létet átszenvedő individuum problémáitól. Nyilvánvaló, hogy a kommunista művészet áttörte ezt a problémakört és magával az egyén „szenvedésével” kapcsolatban egészében új előjelű művészetet sikerült létrehoznia, mint amit a kor polgári művészete teremtett. De itt a problémafelvetés azonos vonásait tagadni nem lehetett. S így József Attila például hozzátartozik a Petőfi—Ady által kezdeményezett forradalmi vonalhoz, költészete annak új fázisát jelenti. Ennek a költészetnek egész problematikájában *megszüntetve-megőrzött módon* benne van a szürrealista költészet mögött húzódó világnézeti ellentmondásosság, valamint ezzel párhuzamosan a „Nyugat” második nemzedékének számos emberi és költői problematikája. Míg Adynál ez a belső harc egészen nyilvánvaló és egy polgári költőnél még a korszak szemlélete alapján is megengedhető, sőt, szükségszerű, addig igen nagy teoretikus kérdést jelentett ennek a belső vívódásnak felfokozott jelentősége egy proletárköltő esetében. Meg kell említeni azt, hogy Lukács nagyon világosan érzékeli ezt a nehézséget és éppen József Attila példáján bizonyítja, hogy: „a költő — sem egyéni sorsával, sem egyéni élményeivel — nem képes mindig tartani és követni azt a szilárd, a világtörténet menetében, logikájában rendíthetetlen hittel kimért utat, melynek kitűzése és betartása, éppen a legnehezebb időkben oly fontos hivatása és érdeme a pártnak. . . Lenin, a nagy pártvezér, folyton hangsúlyozza, hogy nincs kiút nélküli helyzet; de ez csak a nemzetek, az osztályok, a pártok társadalmi cselekvésére vonatkozik. És az egyén, a költő, még ha pártköltő is, lehet, sőt kell, hogy dalnoka legyen saját élete kiúttalanságainak is. A költői szabadsághoz hozzátartozik a kétségbeesés szabadsága.” (Uo. 303—304.) Lukács tehát észreveszi az itt adódó konfliktust, azonban ez a konfliktus egyúttal a kultúrpolitika egyik konfliktusára is fényt vet. Mialatt Lukács általában ebben az időszakban igen komoly tekintélynek örvend, éppen József Attilával kapcsolatos fejtegetései már ellenállásra találnak. Az előbbiekből következően ez szükségszerű is volt.

d) A „MÁSODIK VONULAT” PROBLÉMÁI

Ugyanakkor midőn kirajzolódik a forradalmi demokratikus történelemfelfogás, amely *Dózsától 1848-on keresztül a népi demokráciáig teremt forradalmi folytonosságot*, s e folyamat tükréként középpontba állítja a Petőfi—Ady—József Attila költészeti vonalat (mint láttuk, József Attila esetében ennek a vonalnak kirajzolódása nagyon is problematikus volt), felmerül még néhány olyan elvi kérdés, amely későbbi nézeteltérések alapjává lesz. Itt elsősorban a második vonulat, valamint az első és második vonulat egymáshoz való viszonyának értékeléséről van szó. Mint ismeretes, a magyar költészet nagy forradalmi vonulata mellett állandóan megjelentek azok a költők, akik részben vagy egészben alátámasztották azt, illetve bizonyos esetekben *más alternatívát* kínáltak. Így jelent meg Petőfi Sándor mellett Arany János, Ady Endre mellett Babits Mihály és József Attila mellett Radnóti, illetve Illyés Gyula költészete. Korántsem irodalomtörténeti kérdésről van itt csupán szó, már csak azért sem, mert Tompa Mihálytól Tóth Árpádig és Juhász Gyuláig még

számos költőt említhetnénk, akinek a forradalmi fő vonalhoz való viszonyát feltétlenül tisztázni kellett és kell. De azért sincs csupán irodalomtörténeti kérdéstről szó, mert a probléma felvetése annyit jelent, hogy vajon a népi demokráciában folytatható-e modern módon akár egy Berzsenyi vagy Vörösmarty, vagy Arany stb. költészete. Itt a nézetkülönbségek nem expressis verbis jelentek meg, sőt, maga a kérdés sem vetődött fel ilyen formában. Ennek ellenére Lukács „Százéves Toldi” cikke, valamint Babits „Jónás könyvé”-ről még Moszkvában írott tanulmánya más jellegű *intonációt* adtak a kérdésnek, mint Révai József beszédei. A kérdés tehát ebben az intonatív formában jelent meg. Lukács Petőfit és Aranyt sok vonatkozásban egymás mellé állítja az említett „Toldi”-tanulmányban, különbözőségüket pedig a következőképpen fogalmazza meg: „A költő Arany reálisabb is, irreálisabb is Petőfinél. Reálisabb, mert a paraszt felemelkedése nála nem mese, hanem történelmi múlt, és ezáltal — mindegy, hogy mennyire tudatosan — egyúttal történelmi jelen is. Irreálisabb, mert ezt a múltat és a benne rejlő jelent, a benne rejlő perspektívát, amelynek központi kérdéseit ez az ábrázolás felveti, Arany nem képes felgombolyítani, kibogozni”. (Ezután Lukács rátér az Arany János nyújtotta megoldásra, mely Toldit Lajos király udvarába viszi, majd így folytatja:) „Érezte-e Arany János ennek a megoldásnak problematikus voltát? Igen is, meg nem is. Nem, hiszen még Petőfi, aki pedig oly érzékeny volt minden ingadozással szemben, aki oly éberrel elítélt minden elhajlást a demokráciától, sem érezte. És ne kívánjunk 1847-ben senkitől nagyobb demokratikus éberséget a Petőfiénél.” (Uo. 419.) Lukácsnál tehát világnézeti szempontból is egymáshoz sokkal közelebb kerül Arany és Petőfi, mintsem hogy szembe lehetne állítani őket egymással. A „szordínós” költészet nem feltétlenül és nem sui generis alacsonyabbrendű, mint az, amely közvetlenül a forradalmi cselekvésre apellál.

Természetesen más a helyzet Babits Mihály esetében. A Babits—Ady szembeállítás már a „Nyugat” liberális szárnya részéről megkezdődött, mégpedig Babits javára. Azt hiszem, ha most tisztán a költői értéket vizsgáljuk, akkor ez a szembeállítás tökéletesen megcáfolódik és a „Nyugat” költészetén belül Ady vezető szerepe, valamint totális fölénye vitathatatlan. Ebből azonban semmiképpen nem következik az, hogy Babits helyét a magyar progresszió belül meg kellene kérdőjelezni. Igaz ugyan, hogy a „Jónás könyve” igen komoly önleaszólás volt Babitsnál. Számos tekintetben szembefordulást jelentett korábbi, az izolált énbe defenzív módon zárkózó, de az izoláltságot fájdalmasan átélő egyéniségével. Ady és Babits (bár igen fontos kérdésekben a két költő polaritást jelentett) a *magyar elmaradottsággal* kapcsolatosan inkább *egymás mellett állnak*, mintsem egymással szemben. Nem kell külön szót vesztegetni arra, hogy József Attila és Illyés Gyula költői egyénisége valóban különbözik egymástól. Gyökerében más látásmód, más világfelfogás tükröződik a két költészetben. Az általunk tárgyalt időszakban Révai, aki egyébként sokra becsülte Illyést, még nem állította szembe egymással a két költőt, de hogy gondolkodásának mélyén egy ilyenfajta ellentétpár lehetősége már felvetődött, azt világosan mutatja a következő: később az „Ady nem alkuszik” című tanulmányában Révai ugyan elismeri, hogy a köztudatban élő ellentétpárok a haladás táborán belüli ellentéteket fogalmazzák meg (a tanulmány 1957-ben keletkezett), de rögtön utána hozzáfűzi: „Petőfinél és Aranyánál a népiesség, a népi költészet feladatainak különféle felfogása volt az alapja (az ellentétnek — H. I.). . . Az Ady—Babits ellentét alapvető tartalma a nép-

forradalomra orientálódó költészet és a l'art pour l'art elvét valló költészet kibékíthetetlenléte. A József – Illyés ellentét alapja a demokratikus forradalmat szocialista forradalomba átnövesztő, átfejlesztő és a magyar átalakulást polgári demokratikus keretek között megállítani akaró költészet ellentéte.” (Révai József: „Válogatott irodalmi tanulmányok”, Budapest 1960, 288.)

A fentebb idézett szöveggel kapcsolatban mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy Révai korántsem vulgárisan és antinomikusan kezeli az általa fölállított ellentéteket. Abban is biztos, hogy ezeknek az ellentéteknek általa adott megfogalmazása további elemzésre, korrekcióra szorul. Azonban eme komoly erények mellett arra is gondolnunk kell, hogy a 47–48-as időszakban ugyanezeknek az ellentéteknek egészen más súlya volt, és hogy Révai megállapításainak úgynevezett „*lebontása*” sokkal élesebben jelentkezett, mintsem azt Révai elméletileg fogalmazta. Tulajdonképpen ezeknek az ellentéteknek – melyeknek beható elemzésére lett volna szükség, és arra, hogy az ellentéteken belül legalább olyan erővel munkáljuk ki az azonosságokat – a tradíció értékelésében szimbolikus szerep jutott. Arról az elméleti kérdésről volt szó, hogy ahol a *konkrét forradalmi magatartással párosuló demokratizmus* kimutatható volt, mint követendő hagyományt ismerték el, ahol azonban ez a konkrét forradalmi magatartás a költészetben nem volt leolvasható, ott a hagyomány kétségessé vált. A forradalmi demokratizmus értelmezésében tehát jelentkezett az a probléma, hogy a *forradalmi demokratizmus mögött felsorakozó demokratikus mozgások és demokratikus költészet most különválasztható-e az úgynevezett fő vonulattól*. Ebben a dilemmában Lukács „Százéves Toldi”-ja képviselte határozottan azt az álláspontot, hogy a forradalmi demokratizmus és a forradalmiság általában egy széles népmozgalom élvonalát jelenti, míg a kultúrpolitika Révai, illetve Horváth Márton képviselte vonalán a szélesebb demokratikus mozgás legfeljebb kísérőjelenségnek tűnt.

e) LEHETSÉGES-E TÖRTÉNELMI „VISSZACSATOLÁS”?

Mindez természetesen összekapcsolódott a magyar progresszió már imént említett problémájával is. A progresszió belül felfedezhető szellemi tartalékok heterogenitásuk miatt nagyon is problematikusnak tűntek. A konkrét elemzések híján elmosódott a határ a progresszió valóságos torzulásai és a progresszió felhasználható elemei között. Ez vezetett például oda, hogy *Ferenczi Béni Petőfi* szobra hivatalosan kedvezőtlen fogadtatásra talált és végül maga Ferenczi Béni nem taníthatott tovább a Képzőművészeti Főiskolán. Ez persze csak egyetlen mozzanat, de jelzi az itt adódó ellentmondások mélységét.

Ennél azonban sokkal problematikusabb volt József Attila és a magyar kommunista hagyomány szerepének és jelentőségének megítélése. A kérdés legáltalánosabb körvonalait már az előzőekben megpróbáltam fölvezetni. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy az 1945 és 49 közötti időben nem egy, a fejlődés folyamatától elszigetelhető korszakról van szó, hanem már itt jelentkeztek azok a tendenciák, melyek azután 1949-től még erőteljesebben határozták meg a kulturális szemléletet. S a kérdést egyáltalán nem lehet leszűkíteni arra, hogy József Attila elméletileg valóban nem állt a harmincas években minden tekintetben a marxizmus – leninizmus talaján. Másfelől nem szűkíthető le arra, hogy ez részben visszahatás volt a magyar párt szektarianizmusára. Sokkal többről volt itt szó. Elsősorban arról, hogy József Attila költészete a maga egészében reprezentálta mindannak átélését, és mindannak történeti,

valamint költői tudatosítását, amelyről sem ebben az időszakban, sem a későbbiekben a szektarianizmus nem volt hajlandó tudomást venni. (A kétségbeejtő izoláltságból fakadó pszichológiai és filozófiai problémákról.) Eme probléma-negligálás vezetett ahhoz az elképzeléshez a felszabadulás utáni években, mely szerint *vissza lehet csatolni* a magyar kultúrát ahhoz a fejlődéshez, mely a XX. század elején a 18–19-es forradalmakba torkollott, és semmiképpen nem szabad tekintetbe venni a Horthy-korszak ideológiai problematikáját. Említettük, hogy ebben megvolt az a helyes elem, melyet úgy jellemezhetünk: a Horthy-rezsim a valódi kultúrát elszigetelt melléképitménnyé tette annak érdekében, hogy a társadalmi életet egy reakciós álkultúra hassa át. Azonban a valóságos kultúra — noha megsínylette ezt a rákényszerített izolációt, s csak helyenként tudta áttörni — igyekezett egy sor olyan problémának az átvételére, ami a nemzetközi polgári kultúrában valamilyen módon megjelent. Ennek oka részben az volt, hogy a haladás hívei a Horthy-korszak izolációs politikájával szemben továbbra is a „Nyugat” égisze alatt szerették volna az izolációt feloldani (ismeretes, hogy itt programról van szó, s nem csupán folyóiratcímről), emellett pedig (most már a 29-es válság utáni polgári létformába kényszerülve) szükségképpen végig kellett vinniük mindazokat a belső konfliktusokat, amelyek a század húszas éveinek végén és harmincas éveiben a polgári entellektuell lélektanát és vívódásait meghatározták.

Ez tehát szükségszerűség volt. Igaz, hogy problematikus tendenciák keletkeztek belőle, de még a kommunista művészek számára is élet-, gondolkodás- és probléma-talajt jelentett mindez. Így eme belső vívódások nélkül nem lehet megérteni sem azt a József Attila-i gondolatot, mely szerint az emberiségen mint Kosztolányin a rák, „nem egy szörny állam iszonyata rág”, s azt a kérdést, hogy „fő-e új méreg, mely közénk hatol, s meddig lesz hely, hol fölolvasható” — mint ahogy lehetetlen megérteni enélkül Bartók muzsikájának a groteszken ellentétes divertimentóját, vagyis szórakoztató jellegét, amely a szórakoztatás világának valami hallatlan keserű szatírját nyújtja.

A szektariánus értékelésnek tehát nem az volt a hibája, hogy rámutatott a magyar polgári progresszió s általában az irracionalizmus és avantgard hatások negatív következményeire, hanem az, hogy magát a problémát tette zárójelbe, melynek talaján ezek a hatások létrejöttek. Aminthogy a magyar népi demokráciát lehetőleg és minden ízében a 48-as forradalmi hagyományokhoz akarták kötni, mintha közben csak a német és magyar fasiszta métely szakította volna meg a folyamatosságot, úgy — kivételes áttörésektől eltekintve — a magyar kultúrát, különösképpen pedig *a két világháború közötti magyar kultúrát, részben zárójelbe tették*, hogy a folyamatosságot semmi se zavarja. S azért e koncepción belül nem lehetett még a kommunista kultúrát se bekapcsolni a kontinuitásba, mert magának az izolációnak a problémáját mint problémát, mint az egyén magáramaradottságának kínját nem ismerték el, mint egy valóságos problematika szubjektív, s ilyen formában, nem tökéletes tükrözését. Az tehát, hogy Bálint György vagy József Attila átértékelték Dos Passos regényformájának esztétikai kérdéskomplexumait, hogy Bálint Györgynek, aki minden jobboldali jelenség ellen következetesen harcolt igenis volt jó szava nemcsak Babitsról, hanem Szerb Antalról is, sőt, Németh Lászlóról is — már nem fért bele abba a felfogásmódba, mely ab ovo hamisnak tekintette a polgári avantgard minden kérdésfelvetését.

Így tehát József Attila vagy Derkovits és Bartók művészetének értékelése szükségszerűen volt telítve azokkal a negatívumokkal, amelyek a könnyű

visszacsatolás-elképzelést tekintették a történeti alapnak. Nem lehet meg nem küzdeni egy valóságban lejátszódott folyamattal, még akkor sem, ha a folyamat egészében igen sok torz jelenség van. A torzulásokat a kultúrpolitika nem teheti ad acta, nem tekintheti véletlen elcsúszásnak. A megtörtént tehát ebben az értelemben sem tehető meg nem történetté. A Szovjetunióban természetesen ez a fejlődés ilyen formában nem játszódott le, sőt, az 1928-as túltermelési válság egészen más reflexeket váltott ki, mint Nyugaton, ahol a túltermelési válság és következményei, egészen jellegzetes módon, igazolni látszottak a szorongásra épülő világképeket. Azok tehát, akik itt a szovjet példát mechanikusan másolni akarták, ilyen szempontból sem számoltak a történelmi fejlődés menetének feltűnő eltéréseivel.

A dogmatikus történelemszemlélet két egymással összefüggő vonásáról van itt szó. Egyrészt a példaképek mechanikus beállítása és másolása jellemzi ezt a szemléletet, másrészt az az illúzió, hogy a megtörténtet lehet nem tudomásul venni. Ez utóbbi fejeződik ki a visszacsatolás lehetőségének illúziójában. A felszabadulás utáni kultúrpolitika legnagyobb kérdését és nehézségét ebben látom. Ez a nehézség persze nem gátolta meg, hogy a kultúrpolitika egésze (elsősorban a helyes néppolitika koncepciója következtében) *felsorakoztassa maga mellé a haladó magyar értelmiséget*. Ezt elérte mindenekelőtt azáltal, hogy tudott apellálni a nemzeti hagyományokra, mégpedig a legpozitívabb nemzeti hagyományokra, továbbá megszüntette az igazi kultúra Horthy-korszakbeli elszigeteltségét és a kultúrát bekapcsolta a nemzeti élet áramkörébe. Azonban — noha ez a vívmány a harmincéves fejlődés folyamán lényegileg megmaradt minden periódusban — az előbb kifejtett problémák, megoldatlanságok sok későbbi nehézség forrásaivá váltak. A visszacsatolások elképzelés sok szempontból fölerősödött, és éppen a visszacsatolások elképzelés *szűkítette a kulturális fejlődés lehetőségeit szélességben és mélységben egyaránt*. Ide tartozik egy máig sem megoldott kérdés, nevezetesen a pedagógus réteg problémája, melyben — az erőfeszítések ellenére is — a mai napig érzékelhető a felszabadulást követő korszakban kialakult helytelen tendencia hatása.

Látszólag a pedagóguskérdés kapcsán csupán gazdasági nehézségekről van szó, valójában egy igen fontos és az előbbiekhöz kapcsolódó *szemléleti* problémáról. A pedagógusokat a Horthy-korszak hivatalnoki-adminisztrátori színvonalra süllyesztette le. Rendkívül erős volt ezen a rétegen belül a reakciós világszemlélet hatása, és így csak kivételes esetekben vállalhatta azt a szerepet, hogy a magyar kultúra igazi értékeit közvetíthesse a nemzeti élethez. Ez a szituáció a reakciós politika következménye volt, valamint azoknak az ideológiai faktoroknak az eredménye, amelyekről már szoltunk. A felszabadulás után, amikor a kultúrának a nemzeti élet vérkeringésébe való bekapcsolása volt a feladat, ezt korlátoztuk a sajtóra, a tömegkommunikációs eszközökre. Később intézményszerűen a Magyar Tudományos Akadémia vállalta a tudománynak az egész társadalmi életbe való bekapcsolását. A pedagógusok igen fontos közvetítő szerepének hangsúlyozása ugyan állandóan megtörtént és megtörténik, azonban ami a valóságot illeti, akkoriban ez az elnapolt és később magától megoldódó kérdések csoportjába sorolódott. Ezt indokolja e réteg viszonylag nagy száma, továbbá a Horthy-korszak teremtette hivatalnoki magatartás is, mely így ellenállási gócot nem teremtett a pedagógus rétegen belül a népi demokráciával szemben, de egészében — itt hatalmas értelmiségi tömegről van szó — alig tette alkalmassá ezt a réteget valódi kulturális feladatának betöltésére. Innen származott az a nehézség, hogy a későbbiekben

is, sőt mindmáig elnyúlóan, e réteg számára elsősorban a hivatalnoki keretek adódnak, illetve az irányításban ezt értékelik. Minden konkrét fejlődés és elvi szempont ellenére is ez a munkamódszer gyakorlatilag megmaradt. Így természetesen a pedagógusok közül sokan akadnak, akik vállalják a kor szocialista kultúrájának korszerű továbbvitelét és bekapcsolását a nemzeti életbe, de a pedagógustársadalom egésze igen sok esetben még a hivatalnoki, adminisztrátori szinttel méretik és így magunk akadályozzuk azt, hogy valóban sikerüljön sokoldalúbban átvinni a tartalmas szocialista kultúrát ez úton is a társadalmi élet egészébe. Mindez kifejeződik a különböző anyagi és erkölcsi megbecsülés körüli problémákban, a pedagógus pályáról való tömeges elvándorlásban stb. Mint látható, itt ismét csak egy múltbeli nehezék fel nem számolásáról van szó, vagy következetlen felszámolásáról, ahol is a következetlenség már a felszabadulás utáni első időszakokat is jellemezte.

f) KÖVETKEZTETÉSEK

Mindebből elméletileg tulajdonképpen két problémát látok ma is nagyon megszívlelendőnek. Az egyik az, hogy mindenféle visszacsatolási lehetőség *történelmileg illúzió*. A megtörténeteket nem lehet meg nem történetté tenni, akárhogy értékeljük is azokat. A legfontosabb azonban ezen az értékelésen belül, hogy megtörtént voltukat elismerjük. A de strigiis quia non sunt a boszorkányokra valóban vonatkozik, de a történelemre és szellemi hatások történetére még akkor sem vonatkozik, hogyha azokban a misztikus elemek szerepet játszottak vagy akár domináltak is. Boszorkányok ugyan nem léteznek, de a boszorkányokról való képzetek léteztek, s amint az égi család nem létezik, azért a földi család mégiscsak társadalmi értelemben szükségszerűen teremtette meg a képzetét. Más szóval semmiféle szempontból nem helyes a történetiség és a történeti fejlődés konkrét elemzésének elhanyagolása.

De ugyanilyen fontos a másik következtetés is. A haladás és reakció harca a kulturális élet valóságában nem csupán ott dől el, hogy megszületik-e egy magasrendű kultúra vagy sem, hanem az a kérdés, hogy a kultúra, mely már megszületett vagy születőben van, mennyire *tudja áthatni a nemzeti életet*. Ezen a területen — mint ahogy a legutóbbi közművelődési állásfoglalás is jelzi ezt — rendkívül jelentős feladatai vannak azoknak az intézményeknek, rétegeknek és módszereknek, melyek segítségével a megszülető kultúra áthathatja a széles néptömegeket. A felszabadulás utáni kulturális fejlődés első etapja ebben a tekintetben döntő fordulatot hozott, s ennek a döntő fordulatnak elmélyítésén munkálkodunk azóta is.

Végezetül megemlítem még: az általam említett ellentmondások nagy része egy későbbi időszakban jelent meg a felszínen is, s tulajdonképpen ezek az elvi ellentmondások árnyalták az 1949 utáni korszak — most már tudatosan a proletárdiktatúra elveit képviselni kívánó — kultúrpolitikáját. Ebben az értelemben sem tűnt el tehát a történelem. Ezekre az ellentmondásokra kellett választ találni, új körülmények között, s mivel az ellentmondások igen széles összefüggéshálózaton alapultak, az 1945 és 49 közötti periódus eredményei, értékei és félmegoldásai, tévedései vagy problémaelnapolásai a későbbiekben más formában jelentkeztek. Ez azonban már újabb fejtegetések tárgya lenne.